

ՕՐՈՒԱՆ ԳՐՔԵՐ

«ՄԱՐԱԶ» կամ «ԳԵՐՄԱՆԻԿ ԵՒ ՀԵՐՈՍ ԶԷՅ-ԹՈՒՆ»- զրեց՝ Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ. «Կոչնակ» Տպարան, Նիւ Եորք 1934:

Գալուստեան, ծանօթ է «Կիլիկեցի» ծածկանունով, անծանօթ չի կրնար մնալ իր «Մարազ» կոթող գործովը: Հազար էջերէ բաղկացած պատկերազարդ այդ հատորին մէջ, ժրաջան հեղինակը խտացուցած է մեր Կիլիկեան աշխարհի հին ու նոր քաղաքական և աշխարհագրական պատմութիւնը: Նման հարուստ և շքեղ հրատարակութիւն մը անհատական ծախքերով կարելի չէ որ լոյս տեսնէ, որով հեղինակին մեկենաս եղած է Մարաշի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական վարչութիւնը: «Կոչնակ»ի մէջ Արմէն Ճ. Վարդան այս հրատարակութեան առթիւ կը գրէր. «Երբէք չափազանցութիւն չպիտի ըլլար այս պատմագիրը անուանել Կիլիկիոյ հայմանագիտարան մը—Encyclopedia—, այսինքն հարուստ ամբար մը բազմաթիւ հին ու նոր տեղեկութիւններու և հազուագիւտ մթերանոց մը մոերմական բնոյթ ունեցող սրտայոյզ վերլուծումներու»:

«Մարազ»ը կարգացողը կը համոզուի թէ զայն երկասիրողը հաստատուն նկարագրի տէր անձնաւորութիւն մ'է որ աշխատած է՝ գրիչը շարժելով արդիւնաւոր ու անանցանելի գրական յուշարձան մը թողնելու. իր սկզբունքն եղած է հաւատք չընծայել «Ապարդիւն և վաղանցուկ գրականութեան», ու հետապնդելով օգտակարը յաջողած է արտադրել իր երկարաշունչ աշխատանքի պտուղ «Մարազ»ը: Չոր չէ իր ոճը. պատմութիւնները, կենսագրութիւնները հաճելի են ընթերցողին, անոնց խառնած է զուարճալի վէպիկներ, յայտնելով թէ «Չուարթ ոճն իսկ օգտագործած եմ ըլլալու համար շինիչ և հրահանգիչ»:

Խմբագրատուն և դպրատուն գաղափարի տէր մարդուն համար երկու մեծ ասպարէզներ են, ուր կարելի է մշակել մեծերուն և փոքրերուն միտքը: Որով մենք Գալուստեանը կը տեսնենք խմբագրական գործին հաւատարիմ պաշտօնեան՝ ան կը գրէր իրեն աշխատակից՝ Տիգրան Արփիարի «Մասիս»ին մէջ. ողբացեալ փրոֆ. Մ. Մինասեանի «Լոյս» հանդէսին մէջ, և անկէ առաջ նաեւ Բարգէն լոյս հոգի սրբազանին «Լոյս» թերթին աշխատակցեր է. իր ստորագրութիւնը տեսնուած է «Աւետաբեր»ի, «Կոչնակ»ի, «Տաճար»ի, «Արազած»ի, «Պայքար»ի մէջ: Ան խմբագրած է «Աւետաբեր»ը, «Հայ Պատանի» ու «Աւետաբեր Մանկանց» ամսաթերթերը: Առանձին հրատարակութիւններով պահ մը արուեստին գեղեցիկ ճիւղն ալ մշակած է, հնչեցնելով «Զուարթ Քառեկներ»ը 1925, և «Սրբազան Ներշնչումներ», «Գերսեմաւեր»ն: Կրթիչ է եղած անոր գրիչը. այդ նպատակով գրած է «Օղակաւ Ընթերցարան»ը և թարգմաններ է «Ոսկեցեալի Բազարը», «Կադ իշխանը», «Աւետարանի Պատմութիւնը», «Կնոջ մը հաւատքը», «Աւետարանի Հեքեաթները», Եւ այն հայերը որ թուրքերէն միայն կը հասկնան՝ զանոնք ալ յիշելով՝ անոնց համար «Հրապարակական Վերնագրով թուրքերէն ոտանաւորներու հատոր մը հրատարակած է 1910ին: Երախտագիտական «Յուշարձան» մը հրատարակած է Մ. Ալէն անմահացնելով: Այս բոլոր հատորներուն մէջ նա ցոյց տուած է շինիչ ու հրահանգիչ գրչի հոգեկան ազնուութիւն: Ան պարզունակ կեանք մը ունեցած է, իր նշանաբանն ընելով. «Պարզ Կեցեալ և քարձր Մտածում»:

Գալուստեանի ինքնակենսագրութենէն կը քաղեմ այս մէկ բանի էական կէտերը, ան կը գրէ. «Ծնած եմ Մարաշ՝ Մարտ 29, 1879ին: Ուսայ Ս. Գէորգի ծաղկոցին, Կեդր. և Մարաշ—Աղաղմիս վարժարանաց մէջ: Հրաշքով ազատեցայ 1895ի ջարդէն՝ և ընտանեօք Ատանա գաղթելով՝ 1896էն սկսեալ հետեւեցայ Տարսոն

—Գոլէճի դասընթացին, զոր աւարտեցի 1901ին: Շրջանաւարտութենէն առաջ և ետքը մէյմէկ տարի հայերէնի ուսուցիչ եղայ Ստանայի Աւետ. բարձր. վարժարանին: Յետոյ 1902—1909 Ապրիլ՝ Հայ Լեզուի, Գրականութեան և Ազգ. Պատմութեան ուսուցչի պաշտօն վարեցի Տարսոն — Գոլէճին մէջ և վերջին երկու տարին ցկեանս փրոֆէսոր կարգուեցայ Գոլէճի Նիւ Եորքի խնամակալութիւնէն: Ամուսնացայ Նոյ. 2, 1908ին Ատանայի Օր. Լուսածին Սամուրգաշեանի հետ և 1909ին Կիլիկիոյ Զարդին Ատանա գրտնուելով՝ հազիւ ազատեցանք խուժանին մէջէն, որ մեզ օտարականներ կարծեց՝ մեր տարագին պատճառաւ: Յետոյ ջարդին մէջէն ընտանեօք անցանք Կիպրոս ու 6 ամիս ետքը Ալեքսանդրի խմբագրութեան պաշտօնով մեկնեցայ Պոլիս, ուր 1910—1913 հետեւեցայ Օսմ. Համալսարանի իրաւագիտութեան ճիւղին և վկայական ստացայ 1914ին: Ընդհ. Պատերազմի շրջանին կէտիք փաշայի Ամերիկ. Վարժ—ին և Զինադպարի առաջին տարին Գալուստեանը Տիգրանի վարժուհիներին մէջ ուսուցչութեան և յետոյ 3 տարի Հայ Բող. Ազգապետարանին Քարտուղարութեան պաշտօններ վարեցի: 1917—1918 տարի մը զինուոր եղայ Օսմ. բանակին մէջ: 1919ին տարի մը գրագեցայ փաստաբանութեամբ: 1923 Օգոստոս 6—ին ընտանեօք գաղթեցի Ամերիկայ և 1924 Փետ. 18—էն ի Հ. Բ. Ը. Միութեան՝ նախ իրրիւ գործիչ ու յետոյ իրրիւ Ընդհ. Քարտուղար՝ պաշտօն կը վարեմ, Նիւ Եորք: Ուրիմ երկու զաւակներ՝ Ալիմ—Նուարդ և Վազգէն — Համբարձում»:

«Կիլիկեցի»էն զատ՝ Պրն. Գալուստեան ստորագրած է նաեւ «Գրիգորիս», «Գրիչ — Քնար» և «Հսկող» զրչանուններով:

Ան կեանքին մեծ մասը ուսուցչութեամբ անցուցած է, կը գրէ. «Իրրեւ հանրային գործունէութիւն հաւատացի թէ ցեղին նուրս էր Կիլիկիոյ ամբողջական երկրին տեղագրութիւնն ընելը:

Քաղաքներն են իրաւունքի առաջնալներէն է ան, ուղիղ մարդը անիրաւութեանց դէմ կը պայքարի, Ուաշինկթընի երկրին մէջ ապրած էր Գալուստեան՝ որով անիրաւներուն ձեռքը ինկած զրկուած մարդկութիւնը պաշտպանած է. հայկական դատին իրաւարար դատախազը ուզած է ըլլալ. ան կը գրէ. «Իրաւաբանութեան հետեւելու նպատակս էր՝ փաստաբանութեամբ դրամ շահելէ աւելի ժողովուրդիս ծառայել արդարութեան ճիւղին մէջ»:

Սակայն մեր ազգին սեւ ճակատագիրը իրեն համար չէր ձեւմէնար...:

Գրքին վրայ ակնարկ մը նետելով, կը համոզուինք որ երկասիրողն այսքան տեղեկութիւններ մթերելու համար, իրացնէ կրցած է հայրենիքին քսանհինգ դարու պատմութիւնը խտացնել իր այդ 1000 էջով մանրատու երկին մէջ:

Չէ կարելի ըսել թէ հեղինակը իր կատարեալ նպատակին հասած ըլլայ. զինքն իսկ կը խոստովանի թէ «Մեր հայրենի քաղաքին՝ առնուազն քսանհինգ դարու պատմութիւնը գրելու համար ոչ թէ բոլոր պատմութիւնը գրեմ, այլ բազում հատորներ գրել պէտք պիտի ըլլար»:

Այս հսկայական հատորը պատրաստելու համար, երկասիրողին թելադրութեամբ 1929-ին հրատարակչական Յանձնախումբ մը կը կազմուի, որ մեծապէս խրախոյս կ'ըլլայ հեղինակին, որով կը հրատարակուի այս երկասիրութիւնը. ասով այդ գիրքը Յուշարձան մը կ'ըլլայ Մարաշի հին և նոր նահատակներու յիշատակին: Անտարակոյս ասով հեղինակը նուիրական պարտք մը համարած կ'ըլլայ անջնջելի պատմութեան յանձնելու Կիլիկեան հայութեան պատիւ բերող մեծարժէք դէմքերը և մոռացութենէն փրկելու տեղական Գաւառարարները: Պէտք է ըսել որ հեղինակը սահմանափակուած է իր Մարաշին մէջ, ամփոփուած է հոն, զի իր նպատակէն դուրս էր Կիլիկիոյ ամբողջական երկրին տեղագրութիւնն ընելը:

Քաղաքներն են իրաւունքի առաջնալներէն է ան, ուղիղ մարդը անիրաւութեանց դէմ կը պայքարի, Ուաշինկթընի երկրին մէջ ապրած էր Գալուստեան՝ որով անիրաւներուն ձեռքը ինկած զրկուած մարդկութիւնը պաշտպանած է. հայկական դատին իրաւարար դատախազը ուզած է ըլլալ. ան կը գրէ. «Իրաւաբանութեան հետեւելու նպատակս էր՝ փաստաբանութեամբ դրամ շահելէ աւելի ժողովուրդիս ծառայել արդարութեան ճիւղին մէջ»:

ներու, կ'անցնին սերունդներ, կը ջնջուին ցեղեր, սակայն պատմութիւնը եթէ արձանագրուած է, անջնջելի կը մնայ և անցեալը կը վերադառնայ ու կը յիշուի և կ'անմահանայ: Եթէ մեր տարագրեալ հայութեան մէջ Գալուստեանի հետեւողներ գտնուին, հայկական բնաջնջումը այնքան ողբալի չի դառնար, զի մասամբ մը դարման տարուած կ'ըլլայ աննկարագրելի մեր մեծ աղէտին, և փրկուած կ'ըլլան մեր բնաշխարհի գաւառներու մտաւորական գանձերը՝ գաւառաբարբառը, ազգագրական հնութիւնները, պատմական սովորութիւնները, ծիսական արարողութիւնները, աշուղային բանաստեղծութիւնները, պապենական վիպասանութիւնները, և այլն:

Գալուստեան փափաք կը յայտնէ որ ուրիշ քաղաքներու մեր գաւառացիները իր օրինակին հետեւելով նման հատորներ հրատարակեն. և կ'ըսէ թէ «երկիս ծրագրով ու ծաւալով հրատարակութիւն մը ցարդ չէ եղած հայրենի միակ քաղաքի մը շուրջ»: Ինչ որ կը թուի յարգելի հեղինակը գուցէ մոռացած է յիշելու նմանօրինակ շատ հետաքրքրական հատոր մը «Բարո»ն զոր աշխատասիրած է Յարութիւն Քահանայ Սարգիսեան (Քահրիէ Տպ. Սահակ — Մերոպ 1932): Այդ աշխատութեան խօսքն ըրած է արդէն (էջ 355):

«Մարաշ»ի այս հատորին մէջ ամփոփուած են անամփոփելի տեղեկութիւններ, նախ աշխարհագրական, տեղագրական և պատմագրական տեղեկութիւնները ընդհանուր կիլիկիոյ վրայ, և անոր նահանգներուն՝ Ատանայի, Հալէպի, Մարաշի, Ջէյթունի վրայ. այս մասը սահմանափակ է, մինչդեռ լայնօրէն կը խօսի Մարաշի վրայ, կ'արձանագրէ ասոր պատմութիւնը, նախ անոր հինգ գաւառներուն բնակչութեան, բերքերուն, գիւղերուն վրայ կը խօսի, յատուկ կերպով Մարաշ քաղաքի մանրամասն պատմութիւնը կ'արձանագրէ, անոր պատմական շրջանները հնախօսական տեսակէտով կ'ուսումնասիրէ, չի մոռնար հոն իշխող քաղաքական ու եկեղեցական պետերու կենսագրական

ներուն էջեր յատկացնելու: Մարաշը կ'ուսումնասիրէ տնտեսագիտական տեսակէտով: Ազգագրական պատմութիւնը շատ խնամքով կ'ուրուագրէ, նկատի կ'առնէ Մարաշի ընտանեկան կենցաղը, տունն ու խոհանոցը, հագուստ—կապուստը, ծննդաբերութիւնը, եկեղեցական ծէսերու վերաբերեալ հայկական սովորութիւնները՝ մըկըրտութեան, սանիկի խնամքին, աղջկան խօսքկապի, հարսնիքի, հիւանդութեան, թաղումի և այլ նկարագրութիւնները ու շարքաւ են՝ ազգագրական տեսակէտով: Կը նկարագրէ մարաշցիներուն ընկերական կենցաղը՝ տօնական ու սովորական օրերուն՝ զբօսանքներն ու զբօսավայրերը:

Գալուստեան յատուկ ուշադրութեան առած է Մարաշի գաւառաբարբառները, անոնց թիւը, տեսակները, կիլիկեան գաւառաբարբառը, Սուէտիոյ շրջանին բարբառը. և թէ ինչո՞ւ Մարաշ թրքախօս եղած է. կը բաղդատէ Ջէյթունի և Հաճընի բարբառները. կու տայ քերականական և բառագիտական տեղեկութիւններ. կը դնէ նմոյշներ Մարաշի անգիր բարբառէն, Տաղեր, Ոտանաւորներ, Առածներ, Ոճեր, Աստիւծներ, Անէճքներ, Օրհնէքներ, Սնապաշտութիւններ, Վէպիկներ, Խօսակցութիւններ և Բառարան:

Կը խօսի մարաշցի հայ աշուղներու, բանաստեղծներու, գրողներու վրայ. կըրթարաններու և կըթական կեանքի պատմութիւնը կ'արձանագրէ: Նկատի կ'առնէ Մարաշի Հայ Եկեղեցական պատմութիւնը, կաթողիկոսներու, առաջնորդներու, քարոզիչներու, պատուելիներու՝ եկեղեցական, ընկերական, և առանձնական կենսագրական դրուագները. մօտաւորապէս այս նիւթին նուիրած է 200 էջ: Կը խօսի յեղափոխական կուսակցութեանց վրայ և կ'ընէ պատմութիւնը Մարաշի առաջին և վերջին աղէտներու տարագրեալ Մարաշցիներուն:

Կիլիկեան գաւառաբարբառի բաժինը բանասիրական պրպտութիւնով ճոխացած է, հոն քննական դրութեամբ ուսումնասիրուած է լեզուաբանական գաւառի ժա

ռանգութիւն՝ հին բարբառ մը. այս մասը ալ աւելի ճոխացած պիտի ըլլար՝ եթէ Պ. Գալուստեան իր ձեռքին տակ ունեցած ըլլար՝ փրօֆ. Յովսէփ Քարստի «Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen» երկասիրութիւնը:

Գալուստեանի այս երկասիրութիւնը բովանդակութեամբ և հրատարակչական վայելչագեղ տեսքովը յայտնապէս զրաւիչ է: Պատմական, աշխարհագրական և կենսագրական անուններու ցանկը անհրաժեշտ էր, ինչ որ կը պակսի, նման գործի մը համար. այդ պակասը ընթերցողին ու պատմագրին մեծ տաղտուկ կը պատճառէ և պրպտութիւնը պարագային ժամանակի անխնայ վատնում: Մեծարժէք երկասիրութիւն մըն է այս, որով մէջը ամբարուած պատմական դէպքերն ու դէմքերը մասնաւորապէս շատ հետաքրքրական են գրագէտի ու պատմաբանի համար, որով հարկ է այդ անհրաժեշտ պէտքը լրացուի: Կարեւոր հոյակապ հատոր մը որ ցանկ չունի, կը նմանի արքունական շքեղ պալատի մը՝ որուն մէջ սանդուխը կը պակսի:

Հեղինակը՝ իր զրչէն դատելով, լուսապայծառ տպաւորութիւն մը կը ձգէ ընթերցողին մէջ: Քառասուն տարի իր հայրենիքէն հեռացած, կը ձեռնարկէ այդ մեծղի երկասիրութեան, և գլուխ կը հանէ զայն՝ մեծ յաջողութեամբ: Համակրելի զիմաստուեր մը. մտածումով տաշուած գանկ մը, լայն ճակատ ուր մթերուած է Մարաշի համայնագիտարանը. իր համեստ թաւ յօնքերուն տակ աղու, պսպղուն թաւ յօնքերուն տակ աղու, շրթաւքեր, տեսքով ազնիւ, վայելուչ, շրթաւքեր, տեսքով ազնիւ, վայելուչ, շրթաւքեր ժպտուն: Ոճն ինքն է մարդը՝ լեթունը ժպտուն: Ոճն ինքն է մարդը՝ լեթունը ժպտուն: Բանց կաթիլ մը սնացուն հմտութիւն՝ առանց կաթիլ մը սնացուն հմտութեան:

Գաւառի հայութեան մէջ Գալուստեանի նման դէմքեր հարկ է ունենալ, որով անկորուստ կրնան մնալ մեր բնաշխարհի մտքի և սրտի գանձերը:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

«ԶԱՐԴԻԻՏԷ ՊԱՏՄՈՒՃԱՆ»։ «Մշակոյթ» զրատուն. մատենաշար Թ. 2. գրեց՝ Թ. Ռ. Ս. ԱՅՍԵՆՍԻՆ. տպ. Յակոբ Արքայական, Կ. Պոլիս, 1936, էջ 191, գինը՝ 100 դր. կամ 15 ֆր.

«Քառասուն»-ի և «Սղիւշ» տնտեսութեան» քերթուածներու քնարերգակ բանաստեղծ հեղինակին նոր մէկ գործն է «ԶԱՐԴԻԻՏԷ ՊԱՏՄՈՒՃԱՆ» ուր արդէն կը պատկերանայ քնքշօրէն կանաչն ու կարօտը և մանաւանդ մարմնացած կարօտը հայրենի երկրին և դաշտերուն՝ որոնց մէջ կ'ապրի Ազատեան յաւէտ ներշնչուելով ու երգելով՝ ինչպէս իր համշիրակը՝ աննման ու անմոռանալի Մեծարենց:

Չորս խումբ ծաղկեկարներով է հիւսած Ազատեան իր «Զարուիտէ պատմութեան»։ Ս. Ուղեւորութիւններ, Բ. Գիւղական պատկերներ, Գ. Սրբեկեան հեքիաթներ, Գ. Արձակ բանաստեղծութիւններ, որոնք ամէնքն ալ ընդհանուր բնութեան ու մանաւանդ հայրենի բնագաւառի վերյիշումներն են անըջային պատկերացումներով, մերթզուարթ ու պայծառ, երբեմն մեղմադժիկ, տխրանոյշ, բայց յաւէտ զգածուած և զգայուն, հոգիացած ու թրթռուն, բուրումներովը զրախտարնակ ծաղիկներուն, վէտվէտումներովը լուսակարկաչ ջուրերուն և քնքշանքովը զեփրաններուն:

Գրքին վերլուծման բանալին է «Ոգեկոչում անցեալին»՝ դրուած յառաջաբանի տեղ և ստուգիւ այդ ոգեկոչումը կը վերաբերի Հայրենի բնութեան որ իր կարօտովը «բոյն դրեր, յետոյ թռչնացեր, իր աշխարհն է կերպեր էութեանս մէջ»։ Թռչուն մը որ Ակնայ ջուրերուն զով թովչանքն ունի և ակնապարար զմրուիտը...

«Ոգեկոչում անցեալին»... Արդարեւ, եթէ խորը քննենք մեր այսօրուան կեանքին և խոհին, կը տեսնենք զայն իսկապէս արտայայտութիւն երէկուան տպաւորութիւններուն՝ արտաքին զգալի և իմանալի աշխարհներէն մեր մէջ անցած, ու մեր էութեան մէջ խմորուած ու հասունացած:

Տպաւորութիւնը սակայն երէկի, անցեալին ու հեռակային՝ շատ հոգիներու մէջ կը թաղուի ու կ'ընդարմանայ: Գառ